

Naslov originala:
THE UNHEARD CRY FOR MEANING
Psychotherapy and Humanism
Viktor E. Frankl

Copyright © 1978 Viktor E. Frankl
Copyright © 2019 ovog izdanja KONTRAST izdavaštvo

Za izdavača:
Vladimir Manigoda

Urednica:
Jelena Nidžović

Prevod:
Rahela Berghofer, Tanja Stanojević

Lektura i korektura:
Kontrast izdavaštvo

Dizajn korica:
Jelena Lugonja

Štampa:
Kontrast štampa

Tiraž:
1000

Izdavač:
Kontrast, Beograd
Klaonička 2, Zemun
e-mail: jakkontrast@gmail.com
kontrastizdavastvo.com
facebook.com/KontrastIzdavastvo

VIKTOR FRANKL

NEČUJNI VAPAJ ZA
SMISLOM

PSIHOTERAPIJA I HUMANIZAM

KONTRAST
Beograd, 2019.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	7
NEČUJNI VAPAJ ZA SMISLOM.....	13
Volja za smislom.....	24
Smisao života.....	33
DETERMINIZAM I HUMANIZAM: KRITIKA PANDETERMINIZMA.....	41
KRITIKA SUSRET-GRUPE: KOLIKO JE „HUMANISTIČKA PSIHOLOGIJA“ HUMANISTIČKA..	63
DEHUMANIZACIJA POLNOSTI.....	79
SIMPTOM ILI TERAPIJA? STAVOVI PSIHIJATRA PREMA MODERNOJ KNJIŽEVNOSTI.....	87
SPORT – ASKETIZAM DANAŠNJICE.....	95
PROLAZNOST I SMRTNOST: ONTOLOŠKA RASPRAVA.....	105
PARADOKSALNA INTENCIJA I DEREFLIJSIJA.....	117
Paradoksalna intencija.....	117
Dereflisija.....	148

PREDGOVOR

Ova je knjiga nastavak dveju njenih prethodnica: Psihoterapije i egzistencijalizma i Boga podsvesti.

Prvobitno je zamišljeno da to bude zbirka izabranih eseja. Kad sam ponovo pregledao i proširio sadržaj, pokazalo se da pojedine eseje – koji su sada postali poglavlja – neka zajednička nit povezuje u jednu celinu. Još je značajnije da prva dva poglavlja raspravljaju o tri glavna načela na kojima počiva sistem logoterapije: volji za smislom, smislu života i slobodi volje.

Logoterapija se obično svrstava u kategorije egzistencijalističke psihijatrije ili humanističke psihologije. Međutim, ko je čitao moje knjige mogao je da primeti da sam se ponegde kritički osvrtao na egzistencijalizam ili barem na ono što se naziva egzistencijalizmom. Čitalac će i u ovoj knjizi naići na neke napade usmerene na takozvani humanizam ili, kako ga ja nazivam, pseudohumanizam. Ne bi trebalo da bude iznenađen: ja sam isto tako i protiv pseudologoterapije.

Podsetimo se ukratko na istoriju psihoterapije kako bismo odredili mesto egzistencijalizma i humanizma u psihijatriji i psihologiji. Svi smo mi učili od najvećeg duha u psihoterapiji, Sigmunda Frojda. Ja takođe! (Možda čitaocu nije poznato da je još 1924. godine, uz poseban poziv i posredovanje Sigmunda Frojda, jedan moj članak objavljen u *International Journal of Psychoanalysis*). Frojd nas je učio kako da raskrinkamo neurotičnu osobu, da uklonimo skrivene, nesvesne motivacije koje su pozadina njenog ponašanja. Međutim, ja neumorno tvrdim da se to raskrinkavanje mora zaustaviti u tački u kojoj se psihanalitičar suočava sa onim što se više ne može raskrinka-

ti, jednostavno zato što je autentično. Međutim, ukoliko se neki od „psihologa koji skidaju masku“ (kako su psihoanalitičari jednom nazvali sami sebe!) ne zaustave na tom mestu, još uvek preostaje nešto što razotkrivaju. To je njihova prikrivena motivacija, njihova nesvesna želja da potcene, obezvrede i omalovaže ono što je u čoveku istinito i izvorno ljudsko.

U međuvremenu je bihevioristička terapija, kojoj je osnova teorija učenja, dosta napredovala na području na kojem je psihoanaliza tako dugo bila u neizvesnom položaju. Bihevioristički terapeuti mogu dokazati da su mnoga etiološka uverenja Frojdovih sledbenika bila samo puka uverenja i ništa drugo. Ne može se svaki slučaj neuroze dovesti u vezu sa traumatskim iskustvima ranog detinjstva ili sa sukobima između ida, ega i superega. Isto tako, one slučajeve u kojima je došlo do izlečenja i to ne psihoanalizom, već pre kratkotrajnom metodom modifikacije ponašanja (ako ne i spontanom remisijom), ne prati uvek supstitucija simptoma. Tako se biheviorizam može smatrati demitologizacijom neuroze.¹

Pa, ipak, još uvek preostaje osećanje nezadovoljstva. Nije moguće rešavati probleme bolesti i pobolevanja jednog takvog doba kao što je naše, probleme besmislenosti, depersonalizacije i dehumanizacije, ukoliko u pojam o čoveku nije uključena ljudska dimenzija, dimenzija ljudskog fenomena koja se neophodno provlači kroz svaki oblik psihoterapije, bio on na svesnom ili pak na nesvesnom nivou.

Bjarne Kvilhaug, norveški psiholog, smatra da je logoterapija rehumanizovala teoriju učenja. Nikolaus

1) Ovaj izraz ne zvuči suviše neverovatno ako se uzme u obzir činjenica da je sam Sigmund Frojd opisao svoju teoriju nagona kao „mitologiju“ i odnosio se prema nagonima kao prema „mitskim“ bitnostima.

Petrilović sa Odseka za psihijatriju na Univerzitetu u Majncu u Zapadnoj Nemačkoj došao je posle njega do zaključka da je logoterapija rehumanizovala psihoanalizu i, još bliže, da logoterapija – za razliku od drugih psihoterapijskih škola – ne ostaje u dimenziji neuroze. Šta je time mislio? Psihoanaliza smatra neurozu posledicom određene psihodinamike i shodno tome nastoji da je suzbije uvodeći u igru druge oblike psihodinamike i to one koji su od pomoći, kao što je zdrav prenosni odnos. Biheviistička terapija pak pripisuje neurozu određenim procesima učenja i okolnostima te stoga za suzbijanje neuroze predlaže nove oblike učenja i promenu uslova. Međutim, u oba slučaja, kako je to Petrilović vešto opazio, terapija ostaje na nivou neuroze. On smatra da logoterapija ide dalje od tog nivoa posmatrajući čoveka u ljudskoj dimenziji, u kojoj može da koristi izvore koji su samo tamo dostupni – izvore kao što su jedinstvena ljudska sposobnost samotranscendencije i sposobnost samoodvajanja.

Ova poslednja sposobnost uvek dolazi do izražaja kod primene logoterapijske tehnike paradoksalne intencije, tj. suprotne namere. Sposobnost transcendencije podjednako je važna u dijagnozi i terapiji. Ne predvidimo li ove sposobnosti, npr. ne razmotrimo li volju za smisao kao jedno od njihovih stanovišta, nikada ne možemo postaviti dijagnozu noogene neuroze koja proizilazi iz frustracije volje za smisao, niti možemo na nju uticati, niti je možemo izvući iz nesvesnog ako je bila potisnuta. Strogo je empirijski pokazano da to stanovište može ponekad da predstavlja naš glavni cilj: statističkim istraživanjem je dokazano da volja za smisao ima sasvim očiglednu „vrednost osnovnog opstanka u životu“.

U vezi sa samoodvajanjem dokazano je, takođe na strogo empirijskim osnovama, da se radi o važnom „meha-

nizmu za savladavanje teškoća“ koji je, takoreći, ugrađen u čovekovu psihu. Ovo se naročito odnosi na područje humora, kao što ću to kasnije pokazati.

Zakružimo li, možemo reći da nas je psihoanaliza naučila kako da raskrinkamo neurotičnu osobu, dok nas je bihevizizam naučio da demitologizujemo neurozu. Petrilović i Kvilhaug kažu da nas logoterapija danas uči da „rehumanizujemo“ psihoanalizu i bihevizizam. Ali to bi bilo previše pojednostavljeno jer se ne radi samo o nastavljanju jedne teorije na drugu, već i o njihovom preplitanju. Danas se razmišlja i na način zapadnonemačkog frejdovca Volfganga Loha, koji je rekao da je „psihoanalitički dijalog u suštini nastojanje da se stvori novi smisao života“.² Leonard Bačelis, direktor Centra za bihevizionalnu terapiju u Njujorku, rekao je da ima utisak da mnogi pojedinci koji se leče u njegovoj ustanovi, iako imaju dobra radna mesta i uspeh u poslu, žele da se ubiju jer nalaze da je život besmislen.³

Dakle, teorijske podudarnosti postoje. Međutim, što se tiče logoterapije, ja sam prvi učio da ona nije lek za sve i da je zbog toga otvorena za saradnju s drugim psihoterapijskim pristupima, kao i da je otvorena i prema vlastitom razvoju. Istina je da psihodinamički i bihevizionistički usmerene škole u velikoj meri zanemaruju čovečnost kao izrazito ljudski fenomen. One su i dalje verne redukcionizmu jer taj pristup još uvek prevladava u području psihoterapijskog rada. Redukcionizam je upravo prava suprotnost humanizmu. Rekao bih da je redukcionizam – subhumanizam. Zatvarajući se u subhumane okvire, koji poživaju na usko ograničenom pojmu naučne istine, redukcionizam tera fenomen čovečnosti u Prokrustovu

2) *Psyche*, XXX, 10, 1976.

3) *American Psychological Association Monitor*, maj 1976.

postelju, u već unapred stvoren primer interpretacije, u ime dinamičkih analiza ili teorije učenja.

Ipak je svaka od tih škola dala svoj vredan doprinos. Logoterapija nikako ne obezvređuje opravdana i ozbiljna otkrića takvih velikih pionira kao što su Frojd, Adler, Pavlov, Votson ili Skinner. Unutar svojih poštovanja vrednih okvira, svaka od tih škola ima svoje učenje. No, njihovo stvarno značenje i vrednost postaju jasni tek ako ih stavimo u više i sadržajnije okvire, u ljudsku dimenziju. Tu se, za divno čudo, čovek više ne može posmatrati kao biće kome je osnovna briga da zadovolji svoje porive i nagone za stvaranjem zadovoljstva ili pak, u tu svrhu, pomiriti id, ego i superego; ljudska se stvarnost isto tako ne može primati samo kao posledica procesa uslovljavanja ili uslovnih refleksa. Ovde je čovek predstavljen kao biće u traženju smisla – traženju čija uzaludnost, kako se čini, razjašnjava veliki deo nevolja našeg doba. Kako se psihoterapeut koji apriori odbija da poslušati „nečujan vapaj za smislom“ može uhvatiti u koštac s mnoštvom neuroza koje prate naše vreme?

U mojim člancima i knjigama, uključujući i ovu knjigu, ima mnogo stvari za koje sam siguran da će, bar na prvi pogled, izgledati zastarelo. Ali, isto sam tako siguran da su neke od njih savremene. Uzmimo samo u obzir pojavu i istrajnost osećanja besmisla koji je zahvatio ceo svet. Smatra li se da je ova masovnost neuroza obeležje sedamdesetih godina, mogu skromno reći da sam njihov porast i širenje predvideo još pedesetih godina, a već sam u tridesetim godinama ovog veka dao osnovne terapije.

Viktor E. Frankl

Beč, prvog dana proleća, 1977.

NEČUJNI VAPAJ ZA SMISLOM⁴

Doslovan prevod izraza „logoterapija“ jeste „lečenje smislom“. Taj bi se izraz, naravno, mogao prevesti i kao „isceljivanje smislom“, ali to bi dalo prejak verski naglasak koji u logoterapiji nije neophodno prisutan. Logoterapija je u svakom slučaju psihoterapija usredsređena na smisao.

Pojam „lečenje smislom“ upravo je suprotan tradicionalnom stavu psihoterapije koji više predstavlja smisao lečenjem. I stvarno, ukoliko tradicionalna psihoterapija otvoreno pogleda u oči problemu smisla i svrhe – to jest, shvati li smisao i svrhu u njihovoj pravoj vrednosti, umesto da ih svodi na pogrešne i izmišljene vrednosti tako što im poreklo izvodi iz „odbrambenih mehanizama“ ili „reakcijskih formacija“⁵ – onda će vam jednostavno poručiti kako ste upravo rešili svoj Edipov kompleks, otarasili se svojih kastracijskih strahova i kako ćete sada biti srećni, oživećete svoj self i vlastite mogućnosti i postati ono za šta ste predodređeni. Drugim rečima, smisao će vam se ukazati sam od sebe. Ne zvuči li to nekako kao: istraži najpre kraljevstvo Frojda i Skinera pa će ti svi ovi problemi biti jasni?

Nažalost, to se tako ne može rešiti. Štaviše, pokazalo se da se mnogo češće događa da, ako se neuroza i može otkloniti, kada se ona otkloni ostaje praznina. Takav je pacijent dobro prilagođen i sposoban za rad, ali mu ne-

4) Prema predavanju pod naslovom „Lečenje smislom“, održanom na Kalifornijskom univerzitetu u Berkliju, 13. februara 1977.

5) Prilikom diskusije posle jednog od mojih predavanja, rekao sam da – što se mene tiče – nisam spreman da živim radi svojih reakcijskih formacija, niti sam spreman da umrem radi svojih odbrambenih mehanizama.

dostaje smisao. Pacijent nije prihvaćen kao ljudsko biće, što će reći, kao živo biće koje neprekidno traži smisao; to traženje smisla, tako svojstveno čoveku, nije ozbiljno shvaćeno u svojoj pravoj vrednosti, već se smatralo pukom racionalizacijom potisnute nesvesne psihodinamike. Pritom se previđalo ili zaboravljalo da je samo onaj čovek koji nađe traženi smisao spreman da pati i žrtvuje se radi tog smisla, spreman da položi i vlastiti život ako je potrebno. S druge strane, ako smisao ne postoji, čovek je sklon da sebi oduzme život i spreman je da to učini čak i kad su zadovoljene sve ostale njegove potrebe.

Sve ovo mi je približio izveštaj jednog mog bivšeg studenta: Na jednom američkom univerzitetu podvrgnuto je ispitivanju 60 studenata koji su pokušali samoubistvo i 85 posto je izjavilo da su to učinili zato što im se „život činio besmislenim“. Najvažnije je, međutim, da je 93 posto tih studenata, koji su patili od očiglednog nedostatka smisla života, „bilo aktivno u društvenom životu, da su to bili dobri studenti koji su imali i dobre odnose sa svojim porodicama“. Rekao bih da je to nečujan vapaj za smislom i sigurno je da slučaj ovog univerziteta nije usamljen. Uzmimo samo u obzir zapanjujući postotak samoubistava među američkim studentima koji se kao uzrok smrti javlja na drugom mestu, neposredno iza saobraćajnih nesreća. Pokušaji samoubistava verovatno su i petnaest puta češći.

I to se događa usred društava punih obilja i država punih blagostanja! Predugo smo sanjali san iz kojeg se sada budimo: verovali smo da će sve biti u redu i da će ljudi postati srećni unapredimo li samo njihov društveno-ekonomski položaj. Istina je u tome da se, kako je popustila borba za opstanak, pojavilo pitanje: opstanak

radi čega? Danas ima sve više ljudi koji imaju sve životne uslove, ali ne vide smisao za koji bi živeli.⁶

S druge strane, susrećemo se s ljudima koji su srećni, a žive u teškim, čak užasnim uslovima. Dopustite mi da navedem deo pisma koje mi je Kliv V. pisao kada je bio samo broj 049246 u jednom državnom zatvoru u Americi: „Ovde u zatvoru... pruža se mnoštvo divnih prilika da čovek bude od koristi i da se razvija. Sada sam stvarno srećniji nego ikada u životu.“ Primećujete li: srećniji nego ikada – u zatvoru!

Kao još jedan primer, navešću pismo koje sam nedavno primio od jednog porodičnog lekara iz Danske: „Pola je godine moj dragi otac bolovao od raka. Poslednja tri meseca života živio je u mojoj kući – za njega smo se brinuli moja voljena žena i ja. Stvarno želim da vam kažem da su ta tri meseca bila najblagoslovenije doba u životu moje žene i mene. Svakako da smo, budući da smo bili ja lekar a ona bolničarka, morali da savladamo različite poteškoće, ali nikada neću zaboraviti sve one večeri kada sam mu čitao odlomke iz vaše knjige. Moj otac je tri meseca znao da je njegova bolest kobna... ali se nikada nije požalio. Neprestano sam mu, sve do poslednje večeri, govorio kako smo u stvari srećni što smo mogli da doživimo taj bliski dodir u tim poslednjim nedeljama i kako bismo ostali osiromašeni da je naglo, u nekoliko sekundi, umro od srčanog udara. Ovom prilikom nisam samo či-

6) Poređenje ovakvog stanja postoji pre na ontogenetskoj, nego na filogenetskoj osnovi. Moj je, već ranije spomenuti, asistent na Harvardskom univerzitetu pokazao da je među diplomiranim studentima, koji su nastavili da vode sasvim uspešan i naizgled srećan život, bio veliki postotak onih koji su se žalili na osećanje ništavnosti, pitajući se čemu sav njihov uspeh služi? Ne nameće li nam to misao da je ono što se danas tako često naziva „krizom srednjeg životnog doba“ u osnovi kriza smisla?

tao o takvim stvarima već sam ih sam doživljavao, tako da se samo mogu nadati da ću biti u stanju da se suočim sa sudbinom onako kako je to moj otac učinio.“ Ponovo kažem: ima ljudi koji su srećni i kad se nađu oči u oči s nesrećom, i bez obzira na patnju – zato što vide smisao! Smisao stvarno ima moć isceljenja.

Vratimo li se opet na lečenje smislom, postavlja se pitanje da li to za sobom povlači zaključak da je nedostatak osećanja smisla u svakom posebnom slučaju uzrok neuroze? Ne! Hteo sam samo da istaknem činjenicu da će, ako se radi o nedostatku smisla, ispunjenje praznine koju stvara nedostatak smisla imati terapijski učinak čak i onda ako uzrok neuroze nije praznina! U tom smislu je veliki lekar Paracelzus bio u pravu kada je rekao da bolesti potiču iz carstva prirode, a da ozdravljenje dolazi iz carstva duha. U terminologiji logoterapije, rekli bismo da neuroza nije uvek neophodno noogena, tj. da nije posledica osećanja besmisla. Još uvek ima mesta za psihodinamiku isto kao i za procese stvaranja uslova i učenja koji su oznaka psihogene neuroze, a koja se pak smatra neurozom u tradicionalnom smislu. Međutim, logoterapija uporno tvrdi da pored tih psihogenih činilaca postoji i dimenzija specifično ljudskog fenomena, kao što je ljudsko traženje smisla, te da ne možemo razumeti, a kamoli savladati, ovo zlo našeg doba ukoliko ne priznamo da osujećenje tog traženja može takođe biti uzrok neuroze.

Želeo bih ovde da naglasim da ljudska dimenzija – ili noološka, kako se još naziva u logoterapiji – nadmašuje psihološku dimenziju i na taj je način na višem nivou; ali to što je „viša“ znači samo da je više toga u nju uključeno, da zaokružuje nižu dimenziju. Otkrića unutar individualnih dimenzija ne mogu se međusobno isključiti. Jedinstvenost čoveka, njegova ljudskost, nije u suprotno-

sti sa činjenicom da je on u psihološkim i biološkim dimenzijama još uvek životinja.

Zbog toga je sasvim opravdano što koristimo zdrava otkrića psihodinamičkih i biheviorističkih istraživanja i usvajamo neke tehnike koje tu nastaju. Kada te tehnike postanu deo psihoterapije koja čoveka posmatra u ljudskoj dimenziji, kako to čini logoterapija, njihova se terapijska delotvornost može samo povećati.

Govorio sam o biološkoj dimenziji. Činjenica je da su u etiologiju duševnih bolesti umešani telesni isto kao i noološki i psihološki činioci. Tako su biohemija i naslednost dosta važni u etiologiji psihoza (više nego neuroza), čak iako je glavni deo simptomatologije psihogenetski.

Kao poslednju, ali ne i manje važnu činjenicu, moramo spomenuti da postoje i sociogenetske neuroze. Ta je reč svojstvena mnoštvu neuroza današnjice, odnosno osećanju besmislenosti. Pacijenti se više ne žale na osećanje inferiornosti i polne frustracije kao što je to bilo u vreme Adlera i Frojda. Danas se obraćaju nama, psihijatrima, podstaknuti osećanjem ništavnosti. Problem koji ih danas dovodi u naše klinike i ordinacije je egzistencijalna frustracija, vlastita „egzistencijalna praznina“ – izraz koji sam uveo još 1955. godine. To stanje opisao sam u publikacijama koje datiraju iz 1946. godine. Tako mi, logoterapeuti, možemo reći da smo bili svesni šta se svetu prema mnogo pre nego što se ta pojava rasprostranila i postala opštepoznata.

Alber Kami je jednom rekao: „Zaista postoji samo jedan filozofski problem: ...Razmišljati o tome ima li ili nema smisla živeti...“ Te sam se rečenice setio nedavno, prilikom čitanja izveštaja u kome sam video da ljude danas više zaokupljaju egzistencijalno pitanje smisla života i egzistencijalno traženje smisla života nego njihovi polni

problemi. U jednoj školi nastavnik je pozvao studente da mu slobodno postavljaju pitanja i da to čine anonimno. Nizala su se razna pitanja, od navikavanja na drogu, preko pitanja o polnosti, pa sve do pitanja o životu na drugim planetama, ali je najčešća tema bilo – gotovo da se ne poveruje u to! – samoubistvo.

Ali, zašto bi trebalo optuživati društvo zbog takvog razvoja događaja? Postavljamo li zaista opravdano dijagnozu sociogenetske neuroze? Razmotrimo današnje društvo: ono zaista udovoljava i zadovoljava sve potrebe – osim jedne: potrebe za smislom! Može se reći da je današnje društvo čak i stvorilo neke potrebe; međutim, potreba za smislom ostaje i dalje neispunjena – usred sveg našeg bogatstva i bez obzira na njega.

Bogatstvo našeg društva ne odražava se samo u materijalnim dobrima, već i u slobodnom vremenu. S tim u vezi Džeri Mandel piše: „Tehnologija nas je lišila potrebe da koristimo naše sposobnosti održavanja u životu. Tako smo razvili sistem blagostanja koji nam osigurava opstanak, a da u to ne moramo ulagati nikakav napor. Kada svega 15 posto radničke snage jedne države upotrebom tehnologije stvarno može da osigura potrebe čitave populacije, moramo se suočiti sa dva problema: kojih će to 15 posto ljudi raditi i kako će ostali doživljavati činjenicu da su nevažni i snositi posledice gubitka osećanja smisla? Logoterapija će možda više toga moći da kaže Americi dvadeset i prvog veka nego što je do sada rekla Americi dvadesetog veka.“⁷

Danas se moramo suočiti i s rešavanjem problema nenamerno stvorenog slobodnog vremena u obliku nezaposlenosti. Nezaposlenost može biti uzrok specifične neuroze – „neuroze nezaposlenosti“, kako sam je nazvao kada sam prvi put o njoj pisao 1933. godine. Kod побли́жег

7) Neobjavljen članak.

ispitivanja pokazalo se da je pravi uzrok nesređenosti u tome što je nezaposleni osećao da je beskoristan, a njegov život stoga besmislen. Novčana nadoknada, odnosno određena društvena sigurnost, nije dovoljna. Čovek ne živi samo od blagostanja.

Uzmimo prosečnu dobro sređenu državu, kao što je Austrija, u kojoj postoji društvena sigurnost i nema problema nezaposlenosti. Pa ipak, u jednom razgovoru naš Kancelar Bruno Krajski izrazio je svoju zabrinutost zbog psihološkog stanja građana, rekavši da je u današnje vreme najvažnije i najpotrebnije nastojati da se spreči osećanje besmislenosti života.

Osećanje besmislenosti, ta egzistencijalna praznina, u tolikom je porastu i širenju da se zaista može nazvati masovnom neurozom. U raznim člancima objavljenim po profesionalnim časopisima postoje brojni dokazi koji ukazuju na to da takvo stanje nije ograničeno samo na kapitalističke, već se može zapaziti i u komunističkim zemljama. Pojavljuje se čak i u Trećem svetu.⁸

Ovakvo stanje povlači pitanje etiologije i simptoma. Dopustite mi da vam u vezi s etiologijom pružim kratko objašnjenje: za razliku od drugih životinja, čoveku nije dato da pomoću poriva i nagona zna šta mu je činiti, a za razliku od čoveka iz prošlih vremena, tradicije i tradicionalne vrednosti više mu ne govore šta bi trebalo da čini. Tako on sada, budući da nema pred sobom ništa što bi ga vodilo, ponekad i ne zna šta želi da učini. Posledica? On čini ono što i drugi ljudi čine – što je konformizam – ili čini ono što drugi ljudi žele da čini – što je totalitarizam.

8) Louis L. Klitzke, „Students in Emerging Africa: Humanistic Psychology and Logotherapy in Tanzania“, *American Journal of Humanistic Psychology*, 1969; Joseph L. Philbrick, „A Cross-Cultural Study of Frankl's Theory of Meaning-in-Life“, članak predstavljen na sastanku Američkog udruženja psihologa.

Džeјms Krambou, Leonard T. Maholik, Elizabet S. Lukas i Bernard Dansart razvili su različite logoterapijske testove (PIL, SONG i logo-test) kako bi ustanovili stepen egzistencijalnih frustracija u datoj populaciji, tako da je moguće takođe i empirijski potvrditi moje postavke o poreklu egzistencijalne praznine. U disertaciji Dijane D. Jang sa Kalifornijskog univerziteta vidim neke potvrde u vezi s ulogom koja se pripisuje propadanju tradicije. Ona je testovima i statističkim istraživanjem dokazala da mladi ljudi više pate od egzistencijalne praznine nego starije generacije. Kako je upravo kod mladih ljudi slabljenje tradicija najjače izraženo, to otkriće nameće misao da je propadanje tradicija glavni činilac koji utiče na egzistencijalnu prazninu. To se podudara i s tvrdnjom Karol Maršal sa East Side Mental Health centra u Vašingtonu, koja je „u grupi osoba mlađih od 30 godina koje su se obratile za pomoć prepoznala to stanje kao osećanje besciljnosti“.⁹

Govoreći o mladoj generaciji, prisećam se predavanja koje sam održao na jednom vodećem američkom univerzitetu, i upornog zahtevanja pokrovitelja da naslov predavanja bude „Da li je nova generacija luda?“. Stvarno je vreme da se zapitamo jesu li ljudi koji pate od osećanja besmislenosti u suštini neurotični i, ako to jesu, u kom smislu. Ukratko, pitanje glasi: De li je ono šta smo nazvali masovnom neurozom današnjice stvarno neuroza?

Dopustite mi da još ne odgovorim na to pitanje, već da se prvo ukratko osvrnem na simptomatologiju egzistencijalne praznine, čijim imenom označavam glavnu neurotičnu trijadu: potištenost, agresivnost, zavisnost.

O potištenosti i njenoj posledici, samoubistvu, već smo govorili. Što se pak tiče agresivnosti, upućujem čitaoca na poglavlje o sportu. Zato ovde treba da razmotrimo

9) American Psychological Association Monitor, maj 1976.